

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	9
<i>Розділ 1</i> Організація	14
<i>Розділ 2</i> Прибуття	31
<i>Розділ 3</i> Табір	39
<i>Розділ 4</i> Переродження	64
<i>Розділ 5</i> Правила	101
<i>Розділ 6</i> Міфологія	131
<i>Розділ 7</i> Розвиток мужеських домів	185
<i>Розділ 8</i> Теорії походження козаків	245
<i>Післямова</i>	257
<i>Список літератури</i>	261
<i>Примітки</i>	274

Вступ

Коли нам в школі дали домашнє завдання — намалювати родинне дерево, я створював його зі слів своєї бабусі. Я тоді дуже пишався, що в мене воно вийшло аж до п'ятого коліна, а на самій вершині був цілий прапрапрадід. Пізніше, занурившись в архіви, я розширив це дерево до восьмого коліна і вперся в 1700-ті роки. Ця межа називається «генеалогічна стіна». Вона означає, що далі досліджувати історію свого роду неможливо, оскільки до XVIII століття в Україні церковних переписів населення не велося. Дослідити предків аж до генеалогічної стіни — це велика удача, і не всім так щастить. Часто рідні не пам'ятають імен прадідів та прабабусь, а церковні метрики з їхніми записами згоріли у вогні численних війн і революцій. Так було до 2000-х років, допоки у справу пошуку родичів не приєдналася геть інша наука — біологія. Новий інструмент генеалогічних досліджень, ДНК тести, дав змогу багатьом людям зазирнути у таємниці свого роду. Порівняльний аналіз ваших генів з мільйонами інших допоможе знайти далеких родичів, навіть якщо ви про них ніколи не чули. Наприклад, людина могла вважати себе представником одного етносу, а ДНК-тест виявляє інший.

Схожа ситуація і з походженням народів. Є «історична стіна» — межа, до якої важливі події ще не записували, чи тексти

про них загубилися, чи їх неможливо розшифрувати, як-от Індське письмо. У минулому ці білі плями заповнювали легендами про першопредків, наприклад, добре вам відомі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. В Україні ця межа проходить десь у X-XI століттях, коли літописці починають вести хоч якусь хроніку подій. Наприкінці XVIII століття на допомогу історії приходить археологія. Завдяки розкопкам ми дізналися, що на території України проживало багато різних народів, від мисливців на мамутів до загадкових трипільців. Потім долучилися й інші науки. Так мовознавство виявило, що українці, як і багато інших народів Європи, Ірану та Індії, мають спільне коріння, оскільки їхні мови схожі. Наші предки шість тисяч років тому не були хліборобами, як ми звикли про себе думати, а кочували зі своїми кіньми та козами десь у степах Євразії. Аж поки не розділилися і не розбрелися кожен до свого кутка. Про ці події немає жодного документа, але науковці знайшли спосіб дізнатися правду.

Українська історія складна ще й тим, що в ній не одна, а кілька «історичних стін». Наші середньовічні літописи подекуди теж мають вигляд набір легенд, але з XI століття доволі детально описують події, що відбувалися на півночі та заході України, водночас центральну, східну та південну території контролювали неписемні язичники. Ця земля відома в історії як Дике Поле. Про те, що там діялося всі ці століття, ми мало що знаємо. У XV столітті ця «стіна» зникає, і на історичну сцену раптом виходять козаки, що поведуться тут, як у себе вдома. У наступні століття вони зміцнюють настільки, що випробують свої шаблі під стінами Відня, Москви та Стамбулу. Ми з великою цікавістю читаємо про їхні подвиги, адже вважаємо козаків своїми предками. Однак звідки вони взяли, не надто зрозуміло. Така раптова поява козаків з-поза «історичної стіни» на авансцені світових подій породить десятки теорій щодо їхнього походження. Дослідники обирали пояснення на власний смак. Мовознавці виводили їх від тюркомовних племен Дикого Поля, марксисты — із селян-утікачів.

У цій книжці я спробую зазирнути за «історичну стіну» за допомогою інструментів антропології. Це наука, яка досліджує

людей у сьогоденні та в минулому — їхню поведінку, біологію, культуру, суспільство й мову. Зокрема я буду говорити про один її напрям — соціокультурну антропологію, яка досліджує спільні тенденції у розвитку людських суспільств. У світі це окрема наука, проте в Україні антропологія сприймається як вивчення передовсім скелетів людини, а соціокультурний складник вивчають розрізнено: в межах історії, соціології, філології тощо. Особисто я вивчав цю науку на кафедрі фольклористики філологічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Там ми займалися розшифруванням фольклору, обрядів, етнографічних записів та їздили в експедиції Україною, щоб їх збирати.

Під час навчання найбільш дивовижним моментом стало знайомство зі структурною антропологією Клода Леві-Стросса, видатного французького науковця XX століття. Довгий час учені вважали, що в «недорозвинутих» народів є особливе «первісне мислення». Воно сповнене магії, міфів та супроводжується дивними ритуалами, на противагу «розвинутим» народам, які позбулися примітивного мислення. Таке зневажливе ставлення до людей, що перебували на інших рівнях розвитку суспільства, було характерним для європейських дослідників минулого. У своїх роботах вони кепкували, наприклад, з того, що «дикуни» не можуть опанувати елементарні закони математики. Натомість Леві-Стросс наочно довів, що мислення всіх народів однакове. Майже будь-який європеець може вільно оперувати науковими термінами, зате кожен абориген Австралії знає назви всіх рослин і стежин навколо свого поселення. Кількість розумової енергії на запам'ятовування цього витрачається та сама. Щоб довести таку подібність Леві-Стросс запропонував виявити універсальні правила, на яких побудовані людські суспільства по всій планеті, і створив потужний інструмент для порівняння різних народів.

Антропологія неймовірно цікава для вивчення, проте її доволі важко застосувати у практичному житті. Мабуть, найвідоміший приклад такого застосування — це сценарій до «Зоряних війн», створений на основі книжки «Тисячолікий герой» американського антрополога Джозефа Кемпбелла, який виявив

спільні міфологічні сюжети у героїв різних народів. Великою мірою успіх серії цих фільмів завдячує якраз йому. Вперше я використав структурну антропологію як метод у своїй дипломній роботі, де досліджував субкультуру студентів, збираючи по гуртожитках легенди та бувальщини з їхнього життя. Я тоді знайшов багато захопливих подібностей між поведінкою сучасних студентів з традиціями та ритуалами архаїчних племен. Деякі приклади я згадую в книжці.

А почати досліджувати походження козацтва за допомогою методів антропології мене, у дивний спосіб, спонукали казки. Річ у тім, що ці чарівні історії для дітей є одними з найархаїчніших фольклорних текстів. Вони містять фрагменти стародавніх міфів, які можна дешифрувати, якщо знати їхню структуру. Наприклад, історія Баби Яги — це покрокова інструкція до обряду ініціації, під час якого малого члена племені відводять у ліс до святилища предків і там ритуально посвячують у доросле життя. Те, що сучасній людині видається витвором хворобливої уяви, у казках насправді є відгомонам архаїчної логіки.

Усі ці сюжети та їхній зв'язок з міфами докладно розібрані у класичній роботі Проппа про чарівні казки. Тож коли в мене народився син Устим, я, очікуючи, що скоро доведеться читати багато казок, вирішив оновити свої знання про їх міфологічне підґрунтя. І от, перечитуючи цю книжку, а саме розділ про «чоловічі союзи» (*нім.* Männerbund), я зненацька усвідомив, що наша Запорізька Січ є копією цієї архаїчної спільноти. Збігів було так багато, що навіть дивно, чому мені це не спало на думку раніше. Це відкриття не давало мені спокою, оскільки воно дає змогу використати інший набір інструментів, щоб дослідити походження козаків. Тому я вирішив за допомогою порівняльної антропології реконструювати, як жили козаки до того, як потрапили на сторінки історії.

Збіги між козаками і членами племінних чоловічих братств були настільки очевидні, що складно було повірити, що ніхто раніше цю тему не досліджував. Цікавість гнала мене все далі. Я брав структури родоплемінних традицій різних народів і накладав на українську історію, фольклор та етнографію. Це по-

яснювало велику кількість явищ, що їх раніше досліджували окремо. Наприклад, навіщо українці збиралися на свято Купала; чому на різдвяні свята водять козу; чому у скелеті отамана Івана Сірка не вистачає фаланг пальців; чому обраним гетьманам на голову сипали землю; як українцям в Гуляйполі вдалося організувати першу у світі анархічну державу та багато чого ще. Окремі знахідки вибудовувалися в цілісну картину.

Так з'явилася книжка, яку ви зараз тримаєте в руках. Ця подорож, що почалася з простої цікавості про походження запорожців, розрослася до великого тексту, де козаки є лише вихідною точкою. Насправді у книжці я буду говорити про українців і наше уявлення про те, ким ми є. Для людини ще тисячі років тому було надважливо знати, від якого міфічного предка походить її рід. Це була основа світогляду первісної людини і спосіб, у який вона відрізняла себе від інших. Сучасні нації успадкували цей підхід і знання про те, від кого ми походимо, — і це досі залишається джерелом як самоідентифікації, так і конфліктів між націями. Особливо важливим питання походження стає тоді, коли диктатор сусідньої країни розв'язує велику війну з вами, мотивуючи це лише тим, що нашу націю нібито вигадав Ленін.

Книжка складається з восьми розділів. У першому — «Організація» я розповім про надзвичайно давнє явище парубочих ватаг, які збереглися до наших днів, та те, як це явище досліджували науковці. У розділах «Прибуття», «Табір», «Переродження», «Правила» я розберу ритуальний шлях, який долали наші предки в минулому. У розділі «Міфологія» розповім про вірування, що пояснювали ці архаїчні ритуали. У «Розвитку мужеських домів» спробую по-новому подивитися на нашу історію як до «історичної стіни», так і після. І зрештою у «Теоріях походження козаків» зберу всі свої знахідки, щоб визначити, звідки походить козацтво. Сподіваюся, що ця розвідка у світ козацької антропології стане фундаментом для майбутніх історичних, етнологічних й інших робіт та приводом для вивчення антропології як однієї з найцікавіших наук, що може пояснити нас, людей.

ОРГАНІЗАЦІЯ

ПАРУБОЧА ВАТАГА

Мабуть, кожен підліток знає, хто такі шкільні хулігани. Вони, на відміну від порядних учнів, вчать погано, прогулюють уроки, курять, б'ються та чинять різну дрібну шкоду. У таких «крутих хлопців» має бути прізвисько: Марадона, Череп, Малий тощо. Хоча про хуліганів зазвичай кажуть, що «діла з них не буде», більшість потім веде цілком нормальне життя. Лише деякі з них стають затятими порушниками закону чи набувають залежності від наркотиків і справді закінчують погано.

Якщо ви пам'ятаєте таких хуліганів у вашій школі чи у вашому дворі, тоді ви вже знайомі з уламком дуже давньої спільноти — «парубочої громади». У часи, коли люди жили переважно в селах, до неї потрапляли всі підлітки. Традиційно це були лише хлопчики. Якщо дитину приймали в таку громаду, наставляв час полишити дитячі іграшки і розпочати парубоцтво: бешкетувати, курити люльку, змагатися в силі та хоробрості у бійках з ватагами сусідніх сіл, ходити на вечорниці та залицятися до дівчат. Після парубкування хлопці зазвичай сваталися, одружувалися і починали спокійне сімейне життя. Тих, кого не приймали — зневажали і, як би сказали зараз, «булили». Мета цієї архаїчної організації має цілком біологічне пояснення — захист своєї території від чужаків, тому до парубків з інших сіл місцеві хлопці ставилися вороже і періодично влаштовували з ними бійки.

У сучасних селах ці давні традиції подекуди збереглися дотепер, тому на танцях у клубі якогось невеликого селища можна ненадовго отримати по голові тільки за те, що ти немісцевий.

У містах ця традиція масово шириться у XX столітті, коли відбувалася урбанізація. Але дещо змінюється. У місті подібні парубочі громади починають контролювати двори та вулиці, змагаючись на кулаках, ланцюгах та кастетах із представниками інших районів. Місто багате ресурсами, і, на відміну від села, де всі всіх знають, тут можна хуліганити анонімно. Парубочі громади швидко криміналізувалися і займалися не лише дрібним хуліганством, а й скоювали справжні злочини: крадіжки та грабунки. Наприклад, у Києві в 1990-х роках такі ватаги місцевих називали гопниками. Новими районами, як-от Борщагівка та Троещина, не радили гуляти вночі. Там у батьків, що належали до нещодавньої хвилі трудової міграції із села, підросло молоде покоління, охоче до пригод. Гопники створили власну субкультуру, мали свій жаргон, одягалися в спортивні костюми, носили чотки та кумедні картузи «кепарики». Паралельно розвивалася і таємна організація злочинців, зі своїми традиціями. У вирі соціальних потрясінь 1990-х вони утворили бандитські угруповання небачених раніше масштабів. У розмовну мову тоді увійшли такі слова, як «братки», «розбірка», «рекет», «криша», «стрілка».

Іншою помітною парубочою громадою Києва були і залишаються футбольні фанати — ультрас. Кожен матч улюбленої команди міг перетворитися на масові бійки з «ватагами» фанів супротивника, а то й з поліцією. Прикрашені атрибутикою своєї команди, підігріті подіями матчу, парубки шукали на свою голову пригод. На відміну від гопників, ультрас підкреслювали належність не до району чи двору, а до цілого міста, особливо якщо в ньому був лише один відомий клуб. Тому цей рух набував рис місцевого націоналізму. Наприклад, затятими ворогами київських фанів були московські та донецькі.

Для більш вишуканої публіки у Києві існували інші підліткові громади. Наприклад, парамілітарні молодіжні групи різної ідеології: від ультраправих до анархістів. На Майдані Незалежності,